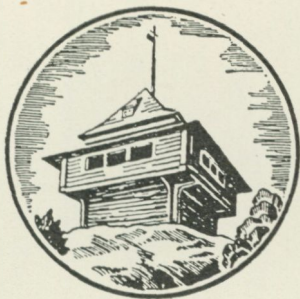

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1949**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1949

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslagsbilden visar mittpartiet av en duk, daterad 1643 och prydd med danska adelsvapen. Duken, som är en gåva till museet av fröken Eda Witt, behandlas närmare på sid. 187. — Nordiska museet 235,925.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1949

Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

TROLLTRUMMA OCH SEITE

NÅGOT OM LAPPARNAS FÖRKRISTNA RELIGION

av *Ernst Manker*

Med all kristlig andakt går lapparna till sina kyrkhelger — påskhelgen i Karesuando kyrka, sommarhelgen i den torvtäckta kyrkkåtan vid Mellätno, hösthelgen i Fatmo-makke kapell och andra årets helger i de vidsträckta lappmarks-pastoraten. Men i en monter i Nordiska museets nya lapska av-delning sitter en skinnklädd 1700-talslapp och slår på sin trumma, en nåjd i viktig förrättning, i en annan monter står en rad bisarra stenar, helt surrealistiska gudabilder, kallade seitar, och i en tredje monter sitter ett träbeläte i en klippgrotta, en primitiv och dock madonnalik skepnad, som skapats av natur och människohand i förening. Ute i lappmarkerna pekar också traditionen ut den ena gamla kultplatsen efter den andra, och på kartbladen läses namn som Passe, Ailes och Saiva m. fl., som alla vittnar om något heligt eller farligt — något av släkt-ledens tro före förkunnelsen i kyrka och kapell.

Lapparna, samerna, har levat naturen nära. Det visar sig också i deras religiösa föreställningar. Deras förkristna religion var en utpräglad naturreligion med schamanistisk kultutövning. Naturkrafterna var gudomligheter, varje betydelsefullt ställe i markerna hade sitt härskande andeväsen och allt — djur, växter och även "döda" ting — var besjälade. De döda levde också kvar i en annan värld, som inte så mycket skilde sig från de levandes. Det var renodlad animism, och lapparna rörde sig sålunda i en andevärld, lika verklig som den materiella världen.

Med de lapska trolltrummornas bildgalleri har mytologiska urkunder räddats åt eftervärlden. Här finner vi, hur solen hade

en betydande plats i mytologien — men knappast som en personifierad gestalt utan som ett kosmiskt urväsen, vars utflöde sträckte sig över världen som strålar och bar uppe andra, mer utgestaltade gudar. En av dessa var Tiermes eller Hora-galles, åskans gud (på sina håll också kallad Atjek, gubbe eller fader), framställd i mänsklig gestalt och ägnad mycken dyrkan, en annan Biegg-olmai, vindmannen, som öste vinden ur dess håla och in igen. Detta centrala figurkomplex var sålunda helt naturmytologiskt, vilket ju på ett utomordentligt sätt belyser folkets beroende av naturmakterna. Månen, Aske eller Mano, är inte så framträdande på trummorna men var ändå ett betydande gudaväsen, som vissa tider kunde vara nog så farligt. Till naturgudomligheterna kan även räknas Väralden-olmai, "världens man", en fruktbarehetsgud, som bl. a. gav renlycka, Rana-neida, ett kvinnligt väsen, som svarade för våren och grönskan, Leib-olmai, "blod"- eller "al mannen", som rådde över de vilda djuren, villebrådet, och sålunda var jaktens gud, och Tjas-olmai, "vattenmannen", som rådde över sjöarna och fisket.

Flera av dessa gudaväsen känns ju tydligt igen i den nordiska mytologien. Mot Peive svarar bronsålderns solgud, mot Tiermes Tor, mot Bieggolmai Niord, mot Väraldenolmai Frej och mot Rananeida Freja. Men därav bör man ej förledas tro, att de bara är lånade. Åskan har varit en alltför mäktig uppenbarelse för ett primitivt folk för att dess personifikation som gudaväsen måst lånas från en högre kultur. Och så förhåller det sig tämligen säkert även med solen, som betytt så mycket i ett borealt klimat. Likaså med vinden etc. Ofta finner man också två lapska namn på dessa liksom på andra guda- och andeväsen, ett som antyder samband med nordisk kultur och ett ursprungligare, inhemskt. Hora-galles är sålunda direkt översatt "Torsmannen", medan den äldre benämningen Tiermes sammanhänger med ostjakernas och vogulernas himmelsgud Torm. Och Mano är ju endast en obetydlig förlapskning av ordet måne, men månen är känd som naturföreteelse och gudaväsen långt tidigare under det lapska namnet Aske. Dessa båda exempel torde tämligen klart belysa förhållandet. Ursprungliga, lapska föreställningar har sammansmält med liknande begrepp hos

En lapp dyrkande sin seite. Schefferus 1673.

nordborna och väl därvid lånat vissa drag, på samma gång som de fått nya benämningar.

Jämsides med naturgudomligheterna har lapparna haft en rad gudaväsen av mer abstrakt natur, såsom Jubmel eller Ibmel, som tydligen är identisk med finnarnas Jumala och dyrkats som den högste guden. Samma ställning har emellertid även, i synnerhet bland de svenska lapparna, Radien-Attje haft — ”den rådandes fader”, urfadern. På vissa trummor hade hans bild en vidlyftig utformning och en dominerande plats upptill. Vanligen var han omgiven av sin son, Radien-pardne (även kallad Radien-kiedde), genom vilken han verkade bland människorna, och sin maka, Radien-akka, ”den rådandes gumma”. Detta patriarkaliska tretal motsvarar ju slående den kristna treenigheten; man har bara i stället för den helige ande rationellt tänkt sig ett kvinnligt väsen som guds maka. På sina håll har denna gudafamilj utökats med den redan omtalade Rananeida, som fattats som Radienattjes dotter. Radienkiedde kallades även Tjorve-radien, ”Horn-radien”, och ritades ofta på trummorna med en renhornsgloria över huvudet.

Under dessa höga gudagrupper verkade en lång rad lägre men nog så betydelsefulla guda- eller kanske rättare andeväsen. Främst bland dessa var på sina håll Madder-akka, "stam-modern", och därnäst hennes döttrar Sar-akka, "spinningumman", som bodde under eldstaden, spann sentråd och hjälpte till vid barnsbörd och renarnas kalvning, Uks-akka, "dörrgumman", som vaktade dörren, och Juks-akka, "båggumman", som hade pilbågen till symbol och var gossebarnens beskyddarinna. Vid en människas tillblivelse gick det till så, att Madderakka fick barnsjälen av Radienkiedde, skapade kropp till den i sitt liv och gav det lilla människoämnet åt Sarakka, som i sin tur förde det in i moderlivet och svarade för dess framfödande. I moderlivet kunde Juksakka ingripa och förvandla ett flickebarn till gossebarn.

Ett fruktat väsen var Rota eller Ruto, sjukdomens och dödens demon, som vanligen tänktes till häst och sålunda var starkt besläktad med dödsguden Oden. De döda, jabmek, levde i Jabmi-aimo, "dödingarnas värld", eller Mubbe-aimo, "den undre världen". Jämsides med detta dödsrike fanns en lyckligare värld, Saivo, det lapska paradiset, där de hädangångna, saivo-olmak, levde som här på jorden men under lyckligare förhållanden, hade sina renhjordar och sina kåtor, sitt villebråd och sin fisk etc. Vissa fjäll och sjöar var kända som saivofolkets tillhåll, som ett slags lappbyar eller sitor i Saivo, och betraktades som heliga, passe. Om saivosjöarna trodde man vanligen, att de var dubbelbottnade, och ett reellt underlag för den uppfattningen torde man ha fått av de källsprång, som iakttagits som hål i botten på grundare sjöar.

En djävulsgestalt synes man ursprungligen ej ha haft inom den lapska mytologien. Djävulen, Fuodno, kom — så makabert det än kan låta — tillsammans med Kristus. Mest är han känd under namn som lånats från finnarnas Perkele, såsom Perkel och Bærgalak. Men även utan en teologiskt utpekulerad djävul kunde man ha det svårt nog. Naturmakterna, guda- och andeväsendena, var väl inte onda men farliga, om man inte ställde sig väl med dem.

Man levde sålunda i en värld med många faror, inte bara

Nâjd spående på sin trumma; av vibrationen löper
visaren (arpa) omkring på trumskinnet.

Shaman soothsaying on his drum; its vibrations move
the pointer on the drumskin.

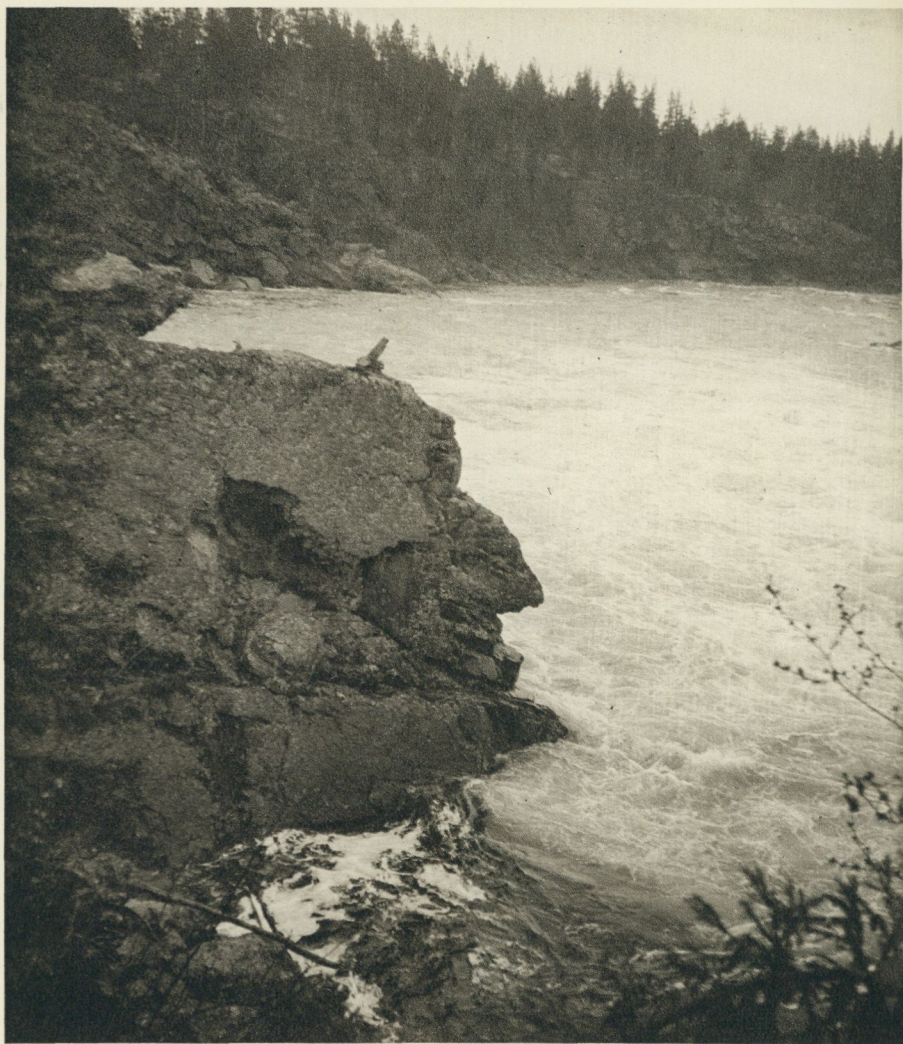
En nâjd, lapsk schaman, spående på sin trumma. Under trumman-
det löper en »visare» kring på det figurprydda skinnet. — Grupp i
Nordiska museets lapska avdelning.

Träbeläte i en klippgrotta på en offerplats i Marsfjällen, Vilhelmina socken. Idolen nu i Nordiska museet. — Foto Knut Berg 1919.

Passeuksa, »den heliga porten», en offerplats under Tarrekaise i Kvikkjokksfjällen. — Foto förf. 1943.

Seiteklippan i Passekårtje, »heliga fallet», i Blackälven, Jokkmokks socken. — Foto förf. 1945.

Tjältokerke, en seite i Svaipa-lapparnas sommarland. Arjeplogs socken. — Foto förf. 1945.

*Ung pastorsadjunkt i samtal med en gammal trogen församlingsbo
i porten till Fatmomakke kapell. — Foto förf. 1945.*

åska och oväder, snöskred och lömska isar, rovdjur och andra kringstrykande fiender utan även sjukdom och allt ont som man inte kunde förstå. Allt stod på något vis i samband med andevärlden, och man redde sig då inte alltid med sina kroppskrafter och sina vanliga mänskliga sinnen. Det ville till att kunna gå utom sig själv, att kunna tränga sig in i, bortom och över det som syntes, in i andevärlden, till gudarna. Detta gjorde man i extasens översinnliga tillstånd, och dit kom man med trummans hjälp. Varje familjefader hade därför sin trumma och använde den efter bästa förmåga. Men inte alla hade den rätta "kraften" utan måste i svåra fall vända sig till den som förmådde mer. Dessa kunnigare män blev så kända som nåjder, vismän eller trollkarlar, lapparnas schamaner. Något slags prästkast synes de dock aldrig ha utgjort, ej heller hade de som sina sibiriska kolleger schamandräkt — endast ett slags "trollbälte" är känt — utan i allmänhet levde de och var klädda som vanligt folk. Men när tillfället så bjöd, grep de trumman och förrättade offer eller andra kulthandlingar.

Liksom hos alla andra schamanistiska folk användes trumman som ett exaltationsredskap. Den trummande nåjden kunde till slut falla i trance och ligga i ända till dygnslång dvala. Därunder färdades hans ande i den andra världen och uträttade stora ting, om det ville sig väl — fick veta gudarnas vilja, räddade en sjuk till livet, tog reda på en bortsprungnen renhjörd, listade ut var varg eller björn fanns, avvärjde onda anslag från en konkurrerande nåjd eller någonting annat betydelsefullt. Under dessa andefärder kunde nåjden betjäna sig av vissa hjälppandar, "nåjd-följet", och i Saivo-världen stod en rad heliga djur till hans förfogande, såsom rentjur, fågel och fisk, med vars hjälp eller i vars hamn han kämpade och tog sig fram. Hans saivo-sarva kunde sålunda braka ihop med en annan nåjds "trollren" i en ytterligt hård strid. Blev det svårt för vår nåjd, styrkte han sig med saiovatten. I allmänhet återvände han med välförrättat värv, men han kunde misslyckas, så att han inte ens vaknade ur dvalan.

Lapparna använde också sin trumma som ett divinations-instrument, ett spådomsverktyg. I den riktningen synes lapp-

trumman ha utvecklats längre än de sibiriska folkens trummor, och i detta sammanhang torde målningen ha fått sin stora figurrikedom. Varje figur hade sin betydelse: gud, ande eller världsligt ting. En liten pjäs, ett triangulärt skuret stycke av ett renhorn, en ring eller ringknippa, lades som visare på skinnets, och av skinnets vibration vid trummandet hoppade den omkring — över, mellan eller till de olika figurerna. På sina håll betraktades den som en hoppande groda — ett djur som även på annat sätt uppträder i magien. Efter visarens gång och den plats på trumskinnets där den måhända slutligen stannade spådde man och utrönte högre makters vilja.

När lapparna slutligen kristnades, brändes trummorna i hundratal. Det hjälpte inte, att lapparna — så som berättas i ett domstolsprotokoll — försvarade sig med att trumman var för dem vad kompassen var för de höga herrar som kom och tog trumman ifrån dem. Av samlare och kulturintresserade personer — även bland de nitiska prästerna — räddades dock en del exemplar, vilka så småningom spriddes över hela Europa. Vid en senare inventering har 71 stycken kommit i dagen, förutom ett antal fragment och imitationer; 29 stycken av dessa tabulæ sacræ förvaras i Nordiska museet. Ute i lappmarkerna gömmes säkerligen här och där i klipphålor eller andra skrymslen rester av trummor, som ägarna en gång lyckats sticka undan, och detta har måhända inte skett för så länge sedan. I all hemlighet har en och annan trumma varit i bruk ända fram emot vårt århundrade.

I brydsamma fall fick nåjden genom trumman besked om vilka offer gudarna önskade. För övrigt skedde offringen efter vissa traditionella principer. Till Peive offrades på sina håll vita renar, till Tiermes stundom en hel rentjur, nedgrävd i marken, så att endast den ståtliga hornkronan stack upp, till Väraldenolmai, som svarade för fruktsamheten, rentjurens könsorgan, till Tjasolmai fiskfett, som offerstenen eller seiten beströks med, och till sjukdomsdemonen Rota i kritiskt fall en från bondbygden köpt häst, på vilken han skulle rida bort. Offrandet av renar skedde ofta i samband med mer eller mindre

sakrala måltider, varvid de offerande tillgodogjorde sig offerdjurets mer matnyttiga delar, medan guden fick hornen och benen jämte blod och fett. Offren kunde också i mindre allvarliga fall inskränka sig till smärre smycken, mynt o. dyl. Jämte offeringen förekom även åtskilliga andra sakrala bruk, vilka i flera fall röjer nordiskt inflytande. Vid Väraldenolmais offeraltare strök man blod på en påle — den påle, som guden skulle stötta upp världen med och som av forskningen sammanställts med den germanska kultpelaren Irmensul — och Rana-neida ägnade man en blodbestänt slända; mot julmånen hängde man upp en mässings- eller kopparring i kåtans rököppning; på midsommarafton åt man "solgröt" och efter en lycklig förlossning "Sarakkagröt", en hyllning till Sarakka, gudavärldens barnmorska.

Offeringen till de högre gudarna skedde på eller vid ett slags offeraltare, som ofta tecknats på trummorna och troligen varit av samma byggnad som de förrådslavar lapparna har än i dag. Från 1600-talet finns en skiss av en sådan offerlave, på vilken vi ser "Thorens bäleten", tre träbeläten med renkronor mellan sig och på stickor offerade köttstycken framför sig. Man använde också stora, i något avseende karakteristiska eller framträdande stenar och klippblock som offeraltare, och ett flertal sådana offerstenar utpekas av traditionen än i dag. Offerandet kunde även ske i grottor och klipphålor, på klipputsprång, under och på fjälltoppar, på myrar, vid vattenfall, i sjöar och källor och vid levande träd. Dessa offerplatser synes ha varit antingen enskilda, en mans eller en familjs heliga ställe, eller allmänna, gemensamma för ett byalag eller hel trakt. Vid Nordiska museets lappmarksinventering har 160 dylika kultplatser i de svenska lappmarkerna inprickats på kartan.

Kultplatserna utmärkes vanligen av någon uppseendeväckande egenskap hos själva platsen eller dess närmare omgivning: en överväldigande storhet, en bisarr form eller något annat som kunde väcka undran. Rätt ofta ligger offerplatsen under ett stup eller en rasbrant, där ett dånande ras kan ha givit anledning till valet av just den platsen. Med den roll åskan spelat

i det stora naturdramat är det antagligt, att ett åsknedslag stundom utpekat platsen.

På en eller annan kultplats har man funnit ett rått tillyxat träbeläte, på fler en seite, en gudabild av sten, som sällan röjer människohand utan formats av naturen själv. Så har gudamakten fått ge sig själv gestalt. På ett träsnitt från 1600-talet, sid. 93, ser vi, hur en lapp dyrkar en seite. Seiten har placerats på en risbädd inom en horngård, en halvkrets av renhorn, och barhuvad nalkas lappen honom på knä. — I alltför stort och stundom ovist samlarnit har de flesta märkligare kultplatserna berövats sina seitar, i andra fall har man i kristligt nit slagit sönder dem eller vältrat dem undan, men här och där står ännu en seite kvar i orört majestät, och lapparna gör kanske en omväg förbi den heliga platsen.

I Lule och Pite lappmarker kallades seiten ofta "storjunkare", vilket ju utgör ett sent namnlån. Själva seite-begreppet torde däremot vara ett av de ursprungligare elementen i den lapska religionen. Forskarna har tolkat det på olika sätt; än har man betraktat seiten som platsens kraftkoncentration, än som den dyrkade guden själv, än som en bild av guden eller som hans boning och än som en mäktig förfader. Det förefaller mig, som om man får se seiten som en syntes av dessa idéer; en inkarnation av det på platsen härskande gudaväsendet och därmed också platsens kraftcentrum; förfaderstanken ligger därvid inte fjärran, då seiten ofta är belägen inom ett saivoområde, de hädangångnas värld.

Så som den lapska religionen här i grova drag skildrats, har den generellt taget gestaltat sig i de svenska lappmarkerna. Men de lokala variationerna har varit betydande även inom detta område; vissa mytologiska föreställningar har förekommit här, andra där, kulthandlingar har försiggått på olika vis osv. Utmärkande för de nordligare trakterna har varit en indelning av guda- och andevärlden i högre och lägre regioner, vilket återspeglas av trummornas bildfält. Och i de finska och ryska lappmarkerna har den lapska gudavärlden i många stycken tett sig annorlunda än i Skandinavien. Men vissa väsentliga föreställningar och mytologiska gestalter har följt lapparna så långt de

vandrat, från öster till väster, från norr till söder. Animismens och schamanismens grundelement förenar också lapparna med alla de andra cirkumpolära folken.

Lapparnas kristnande började ganska tidigt, men någon större framgång hade inte denna verksamhet förrän i slutet av 1600- och början av 1700-talen. Det äldsta dokumentet är ett kungligt brev på latin, utfärdat 1389 av drottning Margareta, som uppmanar lapparna att överge sina hedniska villfarelser och inordna sig i det kristna samhället. Om detta brev kom att tolkas för någon lapp är okänt. Trettio år senare sände Erik av Pommern den första missionären, "Herr Toste", till lappmarken. Hans sådd synes ha fallit på de impediment, varpå Lappland är så rikt; i varje fall blev skörden ringa. Den som stod bakom dessa försök var emellertid en lappkvinna, den nästan mytiska "lappkvinnan Margareta", som brinnande i anden vandrade ända till Malmö för att få audiens hos sin höga namne, drottningen.

Under Gustav Vasas och Karl IX:s tid fortsattes försöken, och efter en förordning av år 1603 byggdes de första lappmarks kyrkorna, bl. a. Gräträsk, Arvidsjaur, Lycksele, Jokkmokk, Jukkasjärvi och Enontekis. Lapparna drogs med lock och pock till kyrkorna, men hemma i sina marker vände de sig med större tillit till sina seitar och trummor. Och det hände, att de med tuggad albark tvättade bort dopet. På ett och annat håll segrade dock den kristna läran. Sålunda berättar traditionen om tre lapska bröder längst i norr, som på egen bekostnad år 1606 byggde kapellet vid Rounala.

I slutet av 1600-talet blev det hårdare tag i omvändelsearbetet. Lapparna tvingades att infinna sig med sina trummor vid kyrkovisitationerna, trummorna brändes, och de som tredskades gömde undan sin trumma eller gjorde sig en ny i stället för den gamla, instämdes till ting, dömdes till böter och spöstraff och i något enstaka fall, såsom i Arjeplog 1692, androm till varnagel att jämte trumman å båle brännas. Under förra hälften av 1700-talet utrotades så trummagien officiellt. Men den gamla tron levde kvar länge än, och här och där inne i lappmarkerna

slog man i djupaste hemlighet på sin trumma eller offrade till sin seite ännu långt in på 1800-talet.

Så småningom har emellertid lapparnas kristendom blivit lika uppriktig och innerlig som de svenska församlingsbornas. Vissa reminiscenser av den gamla tron har dock därvid på sina håll gått upp i den nya. Man har sålunda lagt märke till detta inom den kyrkliga offerritualen. Inte endast i kollektlåven har kommit frikostiga offergåvor, även i kyrkomuren kan en slant ha stuckits in. Starkast och strängast har den lapska kristendomen blivit i Torne lappmark, där Lars Levi Læstadius verkade under förra hälften av 1800-talet. Læstadianismen har stundom slagit över i fanatism, och vid mötena uppstår ofta dessa s. k. rörelser, "liikutuksia", som i all sin kristlighet får något av schamanismens extas över sig.